

1968, 23. květen, Praha. - *Úvaha Václava Müllera Co je to socialismus?, uveřejněná v týdeníku Literární listy.*

O zhoubných důsledcích systému administrativně-direktivního řízení, jenž byl logickým vyústěním totálního mocensko-politického monopolu, již bylo napsáno mnoho.

Řečeno souhrnně - naše země se ocitla na pokraji hluboké - za prvé ekonomické, za druhé politické, za třetí mravní krize.

Stav naší ekonomiky je nesporně krizový. Vyrábíme sice stále více věcí, ale permanentně klesající efektivnost vynakládaných zdrojů (zejména surovin a investičních statků) způsobuje, že lidé nežijí lépe. Výroba jako moloch pohlcuje v mrtvých obrazech rostoucí část svých výsledků. Propast v technické úrovni mezi námi a vyspělými průmyslovými zeměmi se nezmenšuje, nýbrž zvětšuje. Stává se zřejmým, že nelze dále pokračovat v dosavadní »železné koncepci«, ale rozvoj a rekonstrukce řady tradičních odvětví zpracovatelského průmyslu, kde dosluhují zastaralé stroje a mechanismy z prvé republiky, vyžaduje rozsáhlé investice, na které nemáme.

Vnějšíkově je sice obtížné srovnávat tuto krizi např. s »velkou krizí« kapitalistického hospodářství v 30. letech. Obávám se však, že budeme muset uznat, že krize naší ekonomiky je vážnější a hlubší. Překonání této krize bude nejen obtížnější, ale hlavně si vyžádá delší doby, než bylo svého času třeba k překonání »velké krize« 30. let.

Nenechme se mást absencí vnějších projevů »klasické« krize: masové nezaměstnanosti, hromadného bankrotu firem aj. Ostatně přezaměstnanost či zbytečná zaměstnanost by se mohla při existenci skutečného trhu a uplatnění strohého ekonomického kalkulu lehce přeměnit v masovou nezaměstnanost také u nás. Stejně tak zastavení ztrátových, dlouhodobě nerentabilních provozů by byl fenomen zcela srovnatelný s klasickým bankrotem firem.

Kapitalistická ekonomika překonala krize poměrně snadno proto, že v ní byly a jsou mechanismy, které - s pomocí příslušných korektiv z centra - vylučují dlouhodobou ekonomickou a technickou stagnaci. V ČSSR je nutno tyto mechanismy nejdříve teoreticky zkonstruovat a pak - realizovat; proto to bude proces nejen obtížnější, ale zejména časově náročnější.

Politickou krizi není třeba obnažovat,^c protože bije do očí. Několik lidí mne přesvědčovalo, že už je v podstatě překonána. Přiznám se, že závidím těmto optimistům. Četl jsem v tisku vystoupení členů ÚV KSČ, a je-li to, co jsem četl, všechno, co většina z nich řekla, je mi úzko.

Nikdy už neuvěřím, že nadvláda jedné strany skýtá záruku demokracie. Nespátřuji sice konečný ideál demokracie v existenci dvou, více či mnoha politických stran, ale jsem přesvědčen, že pouze neomezená svoboda pro jejich existenci a volné konstituování snad může vést v budoucnu k nalezení zcela nových forem demokracie, tj. k překonání pluralitního systému *politických* stran vůbec.

Nemám žádné iluze ani o »existujících« nekomunistických politických stranách. Kdyby se chtěly vážně ucházet o sympatie myslících lidí, musely by se vnitřně obrodit - a zejména z centra - dokonce radikálněji než dosavadní vládnoucí strana.

Mravní krize^d naší společnosti je ze všech břemen, zplozených starým systémem, břemeno nejtěžší. Netroufám si ani odhadnout její hloubku, šíři a dosah. Cítím prostě, že v ní je základní problém naší společnosti. Víím však zároveň zcela bezpečně, že nejextrémnější projevy dehumanizace a mravního rozkladu organicky souvisejí se starým systémem, který umožnil, aby lidé průměrní vládli a lidé podprůměrní řádili. Bojím se domyslet, co by se stalo, kdyby diktatura průměrnosti přerostla v přímou diktaturu primitivismu a barbarství.

Tolik úvodem. Věci jsou však, jako obvykle, daleko složitější.

Nynější, v podstatě již masový a neslábnoucí odpor vůči starému systému, který způsobil onu trojjedinou krizi, se většinou projevuje protestem proti politickým nesvobodám a jejich brutálním důsledkům. Lidé prostě chtějí veřejně a nahlas říkat to, co dosud říkali soukromě a potichu. Lidé se bouří proti bezpráví a zřůdnostem, které starý systém umožnil, dlouho skrýval, ale které nicméně vycházejí najevo.

Myslím, že lze považovat za reálný předpoklad, že v naší zemi se najdou síly, které znemožní, aby společnost byla znovu vržena do starých poměrů. To bude současně jak důkaz, že mravní krize, ač hluboká, nevedla k totální lhostejnosti k hodnotám jako je lidská důstojnost, tak také faktický počátek mravní obrody znovu se konstituující občanské společnosti. Zkrátka chci říci, že překonávání politické a mravní krize, které už vlastně začalo, bude méně komplikovaným a méně obtížným, i když přirozeně dlouhodobým procesem, než překonání krize ekonomické.

Na existenci politické nsvobody a mocenské zvlůle měli totiž zájem jen ti, kterým obé mělo usnadnit byrokratickou manipulaci s lidmi. Tedy zjevná *menšina* společnosti. Proto také pouze tato zjevná menšina pocituje strach z obnovy politických svobod. Jistá část této menšiny má dokonce strach z odhalení konkrétních důsledků a projevů mocenské zvlůle. Jsou to ti, jimž bylo dovoleno kompenzovat své komplexy méněcennosti bestialitami, které mají jen jednu obdobu v moderních dějinách.

Naproti tomu zjevná *většina* naší společnosti nejen nic nenamítá proti demokratizaci politického života a proti návratu k právní jistotě občana, spíše naopak - dožaduje se urychlení a prohloubení tohoto procesu.

Lze to také vyjádřit tak, že většina lidí si přeje, aby totalitní systém byl zrušen a aby probíhající proces demokratizace byl ukončen instalací demokracie.

To je jistě potěšitelné.

Je však také potěšitelné, že naprostá většina lidí si zároveň přeje zachování socialismu. Neboť jestliže je více či méně jasné, co je demokracie, je dost nejasné, co to je socialismus. Co tedy lidé chtějí, říkají-li, že chtějí socialismus?

Co to je socialismus?

Několik let jsem touto otázkou obtěžoval účastníky různých ekonomických seminářů a konferencí. Někteří ekonomové uznali oprávněnost této otázky. Jiní ji považovali za recesi a někteří dokonce za provokaci. Nestor čs. marxistických politických ekonomů, kterého si velmi vážím, se dokonce vyjádřil v tom smyslu, že věří, že touto otázkou nesledují nepřátelský úmysl.

Náš systém, který je výsledkem dvacetiletého úsilí, je nyní nazýván deformovaným socialismem. Je *deformovaný* socialismus stále ještě *socialismem* anebo už něčím jiným? Bude to, co zbude, až odstraníme deformace, socialismem? Co to je skutečný, opravdový socialismus, či dále humánní, demokratický, lepší atd. socialismus?

Hodně zemí se prohlašuje za socialistické - Sovětský svaz kategoricky, Jugoslávie hrdě, Anglie poněkud nesměle, Švédsko jaksi omluvně. Je zřejmě hodně definicí socialismu.

Ponechám stranou jak svou definici deformací, tak svou definici socialismu. Zajímá mne však, co si pod pojmem socialismus, k němuž se většina lidí hlásí, představuje tato většina. Zajímá mne, proč ona většina, ač obklopena realitou deformovaného socialismu, nicméně chce socialismus. Co kladného nabízí nynější socialismus většině lidí?

Uvědomuji si přirozeně, že odpovědět na tyto otázky bude možno teprve na základě důkladné a všestranné sociologické analýzy. Společenské vědy už sice začaly analyzovat některé stránky našeho společensko-ekonomického organismu. Přesto si troufám tvrdit, že specifické »substancionální« vlastnosti zcela unikátní československé reality byly zatím identifikovány zcela nedostatečně.

Postižení mystéria dnešní československé reality, zázraku existence a fungování politických a ekonomických mechanismů, považuji za nejnaléhavější úkol, jenž stojí před společenskými vědami. A jako je unikátní naše realita, jsou unikátní také šance naší společenské vědy. Neměly by být promarněny ani jednostrannou orientací vědy na aplikaci pojmů současné západní vědy na čs. realitu, ani jednostrannou orientací reformátorů na cizí ekonomické vzory a modely.

Základní pozitivní hodnoty nynějšího systému, hlavní klady, které většina lidí oceňuje, spatřuji: jednak v existenci a jednak v masové preferenci sociální jistoty v nejširším slova smyslu.

Sociální jistota, kterou nynější socialismus poskytuje, je založena na principu absolutního práva na práci a na takovém systému odměňování, při kterém velikost mezd a platů v rozhodujících sférách ekonomiky země je zanedbatelně závislá na prosperitě podniků a závodů a nepatrně závislá na

individuálním výkonu. Mzda a platy přestaly být v podstatě ekonomickými kategoriemi, staly se spíše jakousi zaručenou sociální penzí.

Je nesporné, že sociální jistota neboli nepřítomnost strachu z budoucnosti je velikou vymožeností, pozitivní hodnotou. Požadavek sociální jistoty figuruje např. v hierarchii požadavků většiny lidí žijících v zemích industriálně nejvyvinutějších a ekonomicky nejefektivnějších na jednom z prvních, ne-li vůbec prvním místě.

Je však také nesporné, že: 1. *samozřejmá* existence oné sociální jistoty je překážkou ekonomické efektivity, vede postupně po vyčerpání morálních stimulů výkonu, existujících zpravidla krátce po revoluci - k zániku stimulů vůbec;

2. *dlouhodobá* existence této všeobecné sociální jistoty vede k ekonomické stagnaci, tedy ke stavu, kdy se zabezpečení této sociální jistoty stává problematickým a později vůbec nemožným. ČSSR se nachází na prahu tohoto stavu. Jsou to už vážné symptomy - např. postavení důchodců a mladých novomanželů. Důchodci žijí, nebo lépe řečeno, vegetují způsobem, který je urážkou lidské důstojnosti. Naděje novomanželů na elementární podmínku rodinného života - na vlastní byt - jsou stále horší. Obojí je ostudou a obžalobou nynějšího systému. Nezapomínejme však, že to je zároveň výsledek systému založeného na masové preferenci sociální jistoty.

Za další klad považují lidé existenci a masovou preferenci principu rovnosti, mající za následek zcela ojedinělou mzdovou a platovou nivelizaci.

Všeobecně vzato - v ČSSR neexistuje ani jediná ekonomicky činná společenská skupina, jejíž individuální příslušníci by si nestěžovali na to, že jsou honorováni a odměňováni nedostatečně. Každý je ochoten uznat každému, že by si zasloužil více. Protože však i laikové cítí, že v neprosperující ekonomice by bylo možné nanejvýš zlepšit úděl jedněch na úkor druhých, vede to většinu lidí k přesvědčení, že konečným nejlepším stavem a nejspravedlivějším je stav nivelizace.

Ostatně je známo, že absolutní velikost příjmu zajímá většinu lidí zřídka. Pohybuje-li se příjem většiny lidí vysoce nad subsistenční úroveň a neexistuje-li hrozivá inflace, zajímá většinu lidí spíše jejich relativní příjem. To platí naprosto všeobecně. Unikátnost naší situace tkví v tom, že ochota smířit se s nízkým pracovním příjmem - za předpokladu, že výrazně neroste ani příjem jiných - dosáhla absurdních rozměrů.

Podařilo se téměř dokonale zlikvidovat peněžní stimul výkonu, stimul, který je elementárním předpokladem efektivní ekonomiky a který je navíc - sociálně a psychologicky vzato - nejméně nebezpečným stimulem.

Přirozeně - mzdová a platová nivelizace není ani v ČSSR absolutní. Existují dokonce značné rozdíly v životním standardu lidí. Ty však jsou - až na nepatrné výjimky - výsledkem nikoli pracovního výkonu, ale (pomínu-li některé náhody sportkových a matesových výher) důsledkem rozdílného místa lidí v mocenské struktuře. Vede-li cesta k vyššímu životnímu standardu přes vyšší místo v hierarchii moci, je evidentní, že část lidí se o tuto cestu a jediné z tohoto důvodu pokusí. Víme dobře, že na této cestě nebylo liduprázdno, nýbrž takové návaly, že v nich nemálo kandidátů zahynulo. Tento stimul je společensky daleko nebezpečnější, než přímý peněžní stimul, protože nejenže nezvyšuje kvalitu řízení a tím prosperitu ekonomiky, ale stává se faktorem prohlubování totalitní povahy celého společenského systému.

Protože lidé, ač vcelku smíření s existujícím právem, přece jen postupně začali projevovali nespokojenost se stagnací své životní úrovně, nezbývalo byrokrátům než svalovat vinu na jiné.

Má-li dělník pocit, že je šizen, je to oprávněný pocit. Jenže v kapitalismu dělník ví, kdo ho šidí, resp. vykořisťuje. V byrokratickém systému, zvláště v té jeho odrůdě, v níž neexistují kapitalisté, se vztah vykořisťování zatemňuje, stává se nepřehledným. To právě umožňuje byrokrátům manévry, jehož úspěšnost je přímo úměrná stupni neinformovanosti lidí. Manévry spočívá v tom, že za šiditele a hlavního viníka se prohlásí - inteligence.

Nemýlím-li se, byl Marx jedním z prvních, kdo demaskoval tuto geniální schopnost byrokracie. Protože nepředpokládám, že by špičkoví byrokraté éry Antonína Novotného měli čas na studium originálních prací K. Marxe, vede mě to k domněnce, že byli talentovanými samouky.

Konečně třetí klad nacházeli lidé jednak v existenci a jednak v preferenci mírné intenzity práce, či přesněji, v preferenci mírné únavy z práce.

Jedinou rozumnou reakcí většiny lidí na dlouhodobou samozřejmost sociální jistoty, nominální rovnosti, nivelizace či »zvrácené denivelizace« je, že se snaží vynakládat jen tolik energie a úsilí, kolik je v daném pracovním prostředí mlčky a solidárně považováno za jakousi kolektivní normu. Pravidlem je, že nikoli pracovně zdatní, schopní a výkonní lidé pozvedají na svou úroveň průměrné a podprůměrné, nýbrž naopak - jsou to průměrní a podprůměrní pracovníci, kteří utvářejí onu kolektivní normu.

Intenzita práce je jistě v různých oborech a oblastech různá. Tam, kde je pracovní rytmus určen pohybem pásu, technologickou povahou výroby apod. a tam, kde výjimečně přece jen peněžní stimul hraje významnější úlohu, je intenzita práce a vůbec výkon daleko vyšší než tam, kde pracovní rytmus a výkon je více či méně závislý pouze na ochotě či neochotě pracovníků samých.

Absence disciplíny, zánik autority mistrů v závodech a vedoucích pracovníků v úřadech a ústavech všeho druhu, techniků a hospodářských vedoucích v podnicích, ministrů v ministerstvech a přemíra demokracie tam, kde je spíše na místě autokracie, a nadbytek autokracie tam, kde má být demokracie, a řada jiných faktorů způsobuje, že výkon, který většina lidí odvádí, skutečně závisí převážně na jejich dobrovolné ochotě. Troufám si odhadnout, že u většiny obyvatelstva se *faktický* výkon nachází hluboko pod úrovní *možného* výkonu. Ušetřenou energii pak - zejména ti, co něco dovedou - investují do činnosti, často výdělečné, mimo rámec svého pracoviště. Ostatně ti, kteří něco umějí, také velmi často nejvíce preferují mírnou únavu z práce, protože v tom spatřují jediný způsob jak kompenzovat újmu, která je jim nivelizací způsobována.

To vše vede k masovému nevyužití lidské energie, talentu a dovednosti, k snižování společenské produktivity práce a mj. k tomu, že většina výsledků pracovní činnosti našich lidí neobstojí ve světové a evropské konkurenci.

Jakousi čestnou výjimku tu tvoří tvůrčí, převážně umělecká činnost, jejíž plody jsou v podstatě jediným úspěšným artiklem našeho vývozu.

Existující sociální jistota, nivelizace a slabý výkon jsou evidentní překážkou efektivnosti ekonomiky. Většině lidí však tyto vlastnosti systému vyhovují, akceptují je, zvykli si na ně a - preferují je. Lze říci, že právě v nich spatřují hlavní klady dnešního socialismu, jsou pro ně synonymem socialismu.

Zavádění jakéhokoli nového systému, který by skýtal naději alespoň na rozumný stupeň efektivnosti ekonomiky, což je předpokladem *trvalé* sociální jistoty a *trvalého* růstu životní úrovně této většiny, bude procesem hluboce konfliktním. Obávám se, že odpor této většiny, nikoli odpor byrokracie, bude hlavní překážkou transformace naší společnosti, transformace, která je nezbytná a musí být uskutečněna, nemá-li se v brzké budoucnosti vynořit Kunderova otázka o nesamozřejmosti národa v ještě drastičtější podobě.

Ukáže-li se, že se mýlím v odhadu hlavní překážky na cestě k nekapitalistické, ale prosperující ekonomice, bude to můj nejpříjemnější životní omyl.

Literární listy, roč. 1 (1968), č. 13., 23. května 1968, s. 1 a 3.